

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ. ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ՄԻ ՄԱՐԴ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱԻԱԳԵԱՆ

Հայ գրականությունից մեծերից մեկը՝ Կոստան Զարեանը (Կոստանդին Եղիազարեան, 1885-1969), թէեւ իր կեանքի մեծ մասը ապրեց Հայրենիքից դուրս ու իր գրական մոտքը սկսեց օտար լեզուով (ռուսերէն, ֆրանսերէն), սակայն շուտով վերադարձաւ իր մայր լեզուին եւ գրեց արեւելահայերէնով: Դա արդիւնք էր այն համոզման, որ հայրենի իրական հողն ու նրա վրայ ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծման հեռանկարները արեւելահայ լեզուին գարգացման աւելի մեծ հնարաւորութիւններ են տալիս: «Լեզուս,- գրել է Զարեանը,- բոյսի ցման, ծաղկում եւ աճում է հայրենի հողի վրայ»¹: Երկարատեւ դեգերումներից յետոյ գրողն իր կեանքի վերջին տասնամեակին անցկացրեց հենց երազած այդ մայր հայրենիքում: Սակայն նրա կեանքը հանդարտ չանցաւ եւ ոչ մի տեղ:

Զարեանը գրել է գրական գրեթէ բոլոր սեռերով՝ բանաստեղծութիւն, սաք, պոէմ, թատերապոէմ, էսսէ, նոթեր, յուշագրութիւն, ուղեգրութիւն, պատկեր, պատմուածք, վէպ, օրագրութիւն, որոնց պէտք է աւելացնել նրա զբաղմունքատեղի, լեզուաբանական, թատերագիտական, արուեստաբանական, խոհարարական յօդուածները, նամակներն ու զանազան այլ գրութիւնները, որոնց մեծ մասի վերաբերեալ տասնամեակներ ու տասնամեակներ հայ գրականագիտութիւնը լռել է, իսկ նրա գրութիւնների մի հատիկն մասն էլ ցայսօր մնում է անյայտութեան մէջ կամ չի տպագրուել:

Հայ գրողների մէջ դժուար է նշել մի երկրորդ անձ, ինչպիսին Կոստան Զարեանն է, որն այնպիսի աստանդական կեանքով ապրած լինի եւ այնքան շատ լեզուներով (ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, իսպաներէն) ստեղծագործած լինի, որ այնքան փոփոխական յարած լինի գրական այս կամ այն ուղղութեանը, այնքան իրարամերժ եղած լինի իր դաւանանքներում ու գաղափարներում: Իր բարդ բնաւորութեան, աշխարհաքաղաքացու իր կեցուածքի ու նաեւ մերժողական իր որոշ հայեացքների պատճառով Զարեանը եղաւ ու իր ողջ կեանքի ընթացքում մնաց քիչ ցանկալի մարդ թէ՛ իր հակառակորդների եւ թէ՛ իւրաքանչեւ համար: Այստեղից էլ այն ծայրայեղ գնահատումները, որոնք ցուցաբերուել են նրա նկատմամբ՝ մերթ նրան դասական գրող համարելով, մերթ՝ աւելորդ աղմուկ հանող, մերթ շունչալից ու մեծ, շողարձակ մտքերի հեղինակ, մերթ էլ՝ մտքի պսակից հրաժարող ու հաւատափոխ:

Իր գրական ընդգրկումներով, շօշափած հարցադրումներով Կոստան Զարեանը նոյնքան արեւելահայ, որքան եւ սփիւռքահայ կեանքի պատկերողը եղաւ: Նրա գրականութիւնը մայր երկրի ու տարաշխարհի հայութեան ոգու բացայայտման մի ամփոփ պատմութիւն է, հայ մարդու դարաւոր մտքերի ու ոգորումների դրսեւորում, առհասարակ «Բաղձալի Բացակայի»՝ Ազատ Հայաստանի որոնում:

Արեւմտահայ, մինչխորհրդային ու խորհրդային հայ կեանքի եւ սփիւռ-քահայ իրականութեանը, Իսպանիայի, Միացեալ Նահանգների, եւրոպական մի շարք երկրների բարձրին, քաղաքական կառույցներին ու մշակութային արժէքներին վերաբերող զարեանական էջերը անփոխարինելի վաւերացի-թի արժէք ունեն եւ իրենց գեղարուեստական ու դատողական-վերլուծա-կան ընդգրկումներով հայ գրականութեան լաւագոյն էջերից են:

Ազատապաշտական բաղձանքները Չարեանին հակել էին դէպի տար-բեր գաղափարախօսութիւններ ու դիրքորոշումներ: Բոլշեւիկեան *Ռազու-զա*² ամսաթերթում նրա տպագրած բանաստեղծութիւնները, յեղափոխա-կան նպատակների համար դրամների ու ռումբերի փոխադրումները ի վեր-ջոյ յանգեցրին ձեռքաւորութեան, ու մէկ տարուց աւելի Միւնխէնի բան-տում անցկացնելուց յետոյ Չարեանը վերջնականապէս համոզուեց, որ կեանքը լի է ցաւերով, օրուայ հացը լեղի է, որ մարդիկ զբաղուած են միայն «գարեջուր եւ ձիւ միս» հայթայթելով, իսկ յեղափոխականները օրերով վի-ճում են, քանի որ չգիտեն՝ ինչ անեն իրենց «անօթի ստամոքսները» լցնելու համար:

Չարեանի գրական բուն կեանքը սկսուել էր Բելգիայում, որտեղ կեան-քը տառացիօրէն բուռն էր ու եռուն, յագեցած Ռուբենսի ու Ջորդանոյի հրաշակերտ նկարներով, էմիլ Վերհարնի կենսունակ բանաստեղծութիւն-ներով: Հենց վերջինիս հետ ունեցած մի զրոյցի ժամանակ էլ բելգիական բանաստեղծութեան «միակ կենդանի ձայնը» օտար լեզուով ստեղծագոր-ծող Չարեանին յորդորել է գրել մայրենի լեզուով՝ աղօթելու նման. «...ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը, եթէ ոչ մշտապէս աղօթք»: Յետագայում իր «Հոռ-մէական Յուշատետր»ում Չարեանը կը գրի. «... օտար լեզուով գրելը մշա-նակում է ուրիշների մտայնութեանը յարմարուել, հոգով եւ մտքով ծռուել ... մնացորդին անել»³:

Չարեանի համար Ի. դարի տասականները գործունէութեան բուռն տարիներ եղան. Պոլսի մամուլում նա տպագրում է մի շարք բանաստեղ-ծութիւններ, դասաւանդում դպրոցներում, հանդիպումներ ունենում ա-րեւմտահայ մտքի ու մշակոյթի մեծերի հետ, մասնակցում «Աստղատուն» Միութեան⁴ աշխատանքներին, իր հիմնած *Մեհեան*⁵ հանդէսում հրատարա-կում նորարարական ու «մերժողական» յօդուածներ, աւելի ուշ՝ 1922ին, նա աշխոյժ մասնակցութիւն է ունենում Պոլսի «Հայարտուն»⁶ աշխա-տանքներին: Ստեղծագործական ու ազգային գործունէութեան ծրագրերը շատ էին, սակայն սկսուած աշխարհամարտը եւ ազգային Մեծ Աղէտը ստի-պում են կիսատ թողնել ամէն ինչ: Չարեանը հրաշքով է կարողանում հե-ռանալ թուրքական սահմաններից՝ այս անգամ թափառելով երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք, միշտ մնալով օտարական՝ օտարների մէջ:

Առհասարակ, Չարեանի կեանքին բնորոշ մնացին հակասական իրավի-ճակներն ու հակասական գաղափարադրոյթները, ազգային տխուր կացու-թեան արդիւնք՝ ցաւի մորմոքներն ու ստեղծագործական անսանձ թռիչք-ները, մարդկային կեանքի միաժամանակեայ մերժումն ու պանծացումը: Անկանգ որոնման տենչանքը Չարեանին տարել է ոչ միայն տեղից տեղ, այ-

լեւ մտքից միտք, գաղափարից գաղափար, ասելիքից ասելիք՝ միշտ ծարաւի հոգեկան երազուած սեղանին, միշտ երազուած կեանքը նախընտրելով իրական կեանքից: Սա հաւասարապէս վերաբերում է Ջարեանի կեանքի նաեւ խորհրդային շրջաններին (1922-24 եւ 1961-1969) երբ սոցիալիստական «մեծ գաղափարները» իրականութեան դաժանութեան մէջ սկսել էին նեխել, երբ հալածուում էին ազգային գաղափարները, երբ գրականութեան թեմաները պարտադրուում էին կուսակցական որոշումներով: Ջարեանը իր իսկ երկրում ապրում էր օտարի նման: Իր ապրած այդ օրերի համար նա գրել է. «Մայր իմ, եկել եմ: ... Եկայ աւելի որբ, քան երբեք: Ուրախ չէ աշխարհը: Գիտես, անցորդ տարագիրը ամէն տեղ էլ դժբախտ է»⁷:

Այդուհետ Հայաստանը Ջարեանի համար երկար պիտի մնար հեռուոր մի վայր, անորոշութիւններով լեցուն բարոյական մի անդունդ: Ուրիշ էր գրողի խառնուածքը, ուրիշ՝ իրականութեան պարտադրանքը, որը ողբերգութիւնների մի անլուծելի շղթայ էր պարզում նրա առջեւ: Նորից ու նորից նրա առջեւ ծառայել էր ամէն գնով իր հոգեկան աշխարհն ու արուեստագէտի իր ազատութիւնը փրկելու հարցը: Հայաստանից հեռանալուց յետոյ Ջարեանը երբեք երջանիկ չի գգացել իրեն (1950ականների վերջերին մի գրոյցի ժամանակ այդ մասին նա խոստովանել է Վիկտոր Համբարձումեանին), բայց եւ երբեք իրեն երջանիկ չգգաց նաեւ Մայր Հայաստանում:

Այսպէս, իր ողջ կեանքի ընթացքում նրան մերժեցին ու քննադատեցին՝ «մեր» ու «ձեր» անուանելով, մերժեցին ու քննադատեցին արեւմտահայ շատ գրչակիցներ Մեհեանի հրատարակման համար, քանի որ ամսագիրը հուշակում էր մի հանգանակ, որը պիտի գրական յեղաշրջում առաջ բերեր՝ ժխտելով արեւմտահայ գրականութեան դասական ու ընթացիկ արժէքները: 1920ականների սկզբներին նրան մերժում էին բոլշեւիկեան իշխանութիւններն ու պրոլետ⁸ գրողները, համալսարանի կոմերիտ բՂջի աղջիկները՝ նրա գրականութիւնը համարելով բուրժուական ու ազգայնական, 30ականներին՝ Փարիզի Մենշևիկները⁹, գրողին համարելով «յետնապահ» եւ Յաւաջականները¹⁰, Ջարեանի գրականութեան մէջ «տեսնելով» կոսմոպոլիտական մտածողութիւն եւ ազգային խնդիրների նկատմամբ անհոգութիւն: 40-50ականներին՝ սփիւռքահայ մամուլն ու ազգային կուսակցութիւնները կոչ էին անում չհաւատալ Ջարեանի խօսքերին ու գործերին, 60ականներից մինչեւ իր մահը նրան անտեսում էին Հայաստանի Գրողների Միութեան շատ անդամներ՝ դրսեւորելով գրական նախանձ, կուսակցական շրջանակները՝ չտպադրելով նրա գրքերն ու հատորեակները՝ կոմունիստական գաղափարախօսութեանը չհամապատասխանելու պատճառաբանութեամբ: Ջարեանին, մանաւանդ, յաճախ են հանդիպել գրականութեան շուրջը պտտուող, այս կամ այն նեղլիկ փողոցներից դուրս պրծած «շիւ, կադ, խորթ գրականագէտներ», որոնք թոյն են տարածել նրա շրջապատում: Գրողը յաճախ, իր առօրեայ կեանքում ստիպուած է եղել անգամ «արդարանալ» իր յաջողութիւնների համար, պատճառաբանել ու բացատրութիւններ տալ սրան ու նրան, թէ ինչու ինքը Եղեռնի գոհ չգարձաւ, ին-

չու խորհրդային կարգերի ժամանակ չձեռքարկուեց, ինչու սփիւռքում չմահացաւ:

«Զսիրուած լինելու» իր այդ հանգամանքի վերաբերեալ Զարեանը իր վաղ մանկութեանը, իրենց տանն ունեցած իր դերի մասին խօսելիս օգտագործում է «եկուոր» բառը: Դառը ճակատագրի բերումով այդ բառը դարձաւ նրա ողջ կեանքի բնութագիրը: Ամէնուր եկուոր եղաւ նա՝ Եւրոպայում, Ամերիկայում, Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում, նոյնիսկ մայր երկրի ներսում: Այդպէս ապրեց մի ողջ կեանք՝ միշտ դրկից բաժանմանը: Տրամադրաբար խօսքին, մեկնող նաւերին ու ... աշխարհի փոթորկուն ծովերին, որ նշանակում էր տեւական եկուոր ու տեւական մեկնող: Անհանգիստ ծովը նրա անբաժան ընկերը պիտի դառնար, նրա անհանգիստ կեանքի խորհրդանիշը. «Նա փռուեց իմ մէջ, տարածեց մարմնիս ամէն մասում իր փոթորիկները: Նա շտապեցրեց իմ աճման շրջանը եւ արագացրեց իմ անհատական աշխարհիս ստեղծումը»¹¹: «Քամիի տակ այրող խարոյկ»ի պիտի նմանուէր Զարեանի կեանքը: Ինքը՝ Զարեանը, եւս համակերպումների ու հատուկութիւնների մարդը չեղաւ երբեք: Նրա մէջ ասես ապրել են մի քանի մարդ, որոնք դրսեւորել են ոչ միայն տարբեր մտածողութիւններ, այլեւ հակոտնեայ գաղափարներ ու գործունէութիւններ: Մտածումների ու գործունէութեան այդ սկզբունքը նա գրեթէ միշտ բխեցրեց հերակլիտեան այն գաղափարադրոյթից, որ ամէն ինչի հայրը պայքարն է, պայքարը իւրայինների ու հակառակորդների դէմ, պայքարը գրական ու մշակութային խոտանի դէմ, պայքարը սուտ ու սին գաղափարախօսութիւնների դէմ՝ միշտ մինչեւ վերջ, մինչեւ ինքնագոհում: Իր այդ ընդմիջուն կերտուածքը նկատի ունենալով էլ գրեց. «Եթէ ոչ ես, հապա ուրիշ ո՞վ»: Եւ հենց այդ պատճառով չէ՞ր, որ նա աշխարհի եւ ոչ մի անկիւնում հանգիստ չունեցող մարդը եղաւ:

Հայ իրականութեան մէջ քիչ մտաւորականների ու ազգային գործիչների կարելի է մատնանշել, որ ունեցած լինեն Զարեանի չափ մեծ աշխարհճանաչողութիւն ու իմացութիւններ, նրա չափ լաւատեղեակ՝ արուեստի բնագաւառների՝ թատրոնի, կինոյի, գրականութեան, երաժշտութեան, քանդակագործութեան, նկարչութեան եւ համաշխարհային մշակոյթի այլ ոլորտների արժէքներին, նուաճումներին ու դրսեւորումներին ու այդ ամէնի մասին գրած լինեն այնպիսի խորքով, ինչպիսին արել է Զարեանը:

Զարեանը դատողական արձակի մի նոր որակ ստեղծեց հայ իրականութեան մէջ, ազգային անցած ու անցնելիք ուղիները յայտնաբերելու մշտական միտուածութեամբ՝ քննադատութեան առնելով հայ կեանքի թատերաբեմում հանդէս եկած թէ՛ համակրելի եւ թէ՛ հակակրելի տասնեակ ու տասնեակ անձանց, հայ կեանքում ճակատագրական դեր խաղացած գործունէութիւններ ու երեւոյթներ: Ինչպէս ինքն է գրում, «մոմի դողոջ լոյսը ձեռքին»՝ նա որոնել է հայրենական շէնքն ու հայ մարդուն: Զարեանը այն մտաւորականներից չէր, եւ առաւել եւս գրողներից, որոնք հաճոյանում են իրենց ընթերցողներին. «Ան, ըմպիր բիւրեղեայ այս գաւաթի մէջ արշալոյսների շողշողուն արելը: Ան, կեր Ծիրակի արգաւանդ դաշտի քաղց-

րահամ այս հացը»¹²: Այսպէս ասուել է ու գրուել յաճախ, քանի որ Շիրակը սովալլուկ մի դաշտ է եղել, իսկ գաւաթը՝ ճառագայթների գերեզման: Ազգային նուազուն սագի միալար այդ նուազները ծնել են «խանութպանները» ճաշակը բաւարարող գրականութիւն, ծառայողական գրականութիւն: Մինչդեռ Ջարեանը հաշուի չի նստում ընթերցողների կարծիքի հետ, ովքեր յաճախ լուր որպէս ձեռնացուպեր են ծառայում գրողներին: Իսկական արուեստագէտը պէտք է իրականացնի իր եսը, ու անտեսի ամբոխի ճաշակը, որը միշտ էլ «վար է արուեստէն»: Այս ելակէտով էլ Ջարեանը գրել է իր գործերը, այս ելակէտից պախարակել հայ գրականութեան միջակ մշակներին, միւս կողմից՝ ամենախոր ջերմութեամբ գնահատել արժանաւորներին. «Դուրեանը՝ ամբողջովին հետք է, սարսուռն մեղեդի, աստղերի շուրջը մեղամադձօրէն պտտուող ոգի: Նրա տրամուրթինը բաղձանքներով լեցուն է, նրա հեկեկանքը թոյլ է եւ վշտոտ ցանկութիւն: ... Ե. Տեմիրճիպաշեանը... հայ կեանքի ամենախորհրդաւոր ոգիներից մէկը: ... Չրաքեանը... զուսպ այդ մարդու մէջ հերոսական ի՛նչ ոգի, մարտիրոսացման ի՛նչ տենչ»¹³: Իսկ ինչ ասես, որ չարժեն իշաչատուր Աբովեանին տրուած նրա բնութագրումները՝ «հայ գրականութեան մեծագոյն բանաստեղծ», «հայ ոգու դարպասը բացող», «մեր մեծագոյն դիւցազներգակը», «հոգեպէս զօրեղ» այն մարդը, որ մենակ պայքարում էր իր ժամանակի «տգէտ սարկաւազներ»ի դէմ, «ինքն իսկ էպոսային հերոս, առասպել», «այն ... մեծութիւնը, որի առջեւ մարդ մնում է ապշած», «ապրել ուզող ժողովրդի հսկայական կանչ»¹⁴ եւն., եւն.:

Ջարեանը լաւ գիտէր, որ Հայաստան աշխարհը միշտ գոհ է դարձել պատմական աննպաստ պայմաններին, իրենից դուրս զարգացած չարագուշակ դէպքերի: Այդ պատճառով ժողովուրդը խեղճացել է, կորցրել իր ոգին, իր ներքին ստեղծագործ ոյժը: Ու նա այն համոզումն ունէր, որ անհրաժեշտ է բացայայտել ժողովրդի ներքին կորույրի ակունքներն ու նրա մշակութային կոչումը, որը եւ կեանքի բարձրագոյն դրսեւորմանը պէտք է յանգեցնի: Ու քանի դեռ այդ չի արուած, հնարաւոր չէ հասկանալ հայի դարաւոր մարտիրոսութիւնը, «նրա թափած արիւնի համաշխարհային իմաստը» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.): Հայրենիքը, ըստ գրողի, աւելի կրօնական զգայնութիւն պէտք է լինի ազգի համար, քան նիւթական կամ արդիւնաբերական: Ջարեանը համոզուած էր, որ առանց հոգեկանի եւ ազգայինի ոչ մի կայուն բան հնարաւոր չէ ստեղծել: Հայրենիքը ազնուացնող յատկանիշ ունի, եւ նա, ով լքում է իր երկիրը, կորցնում է իր հոգու բարձրութիւնը, դառնում է «վաճառական կամ միջակ մտաւորական», դադարում է «ինքն իր նման մտածել» իսկ ով խօսում կամ գրում է օտար լեզուով «... ուրիշների մտայնութեանն է յարմարում, հոգով եւ մտքով ծուռում»¹⁵: Հայի հոգեկան սնունդը գալիս է Արարատից՝ տնտեսապէս անօգտակար այդ լեռից՝ քարէ այդ աստուածութիւնից՝ հայրենասիրութեան ու հայասիրութեան այդ յարատեւ հրակէրից: Եւ երբ մէկը կորցնում է միւսին, հեռանում նրանից, փոքրանում է, դառնում որբ, նիւթական ու օտար հոսանք-

ների տակ կբուժում, յայտնուում երկու աշխարհների մէջ. «... - երկու՞ - չո՞րս աշխարհների մէջ - այսինքն՝ ոչ մի տեղ ...»:

Զարեանը նման եղաւ այն կոյրին, որը ելել էր լոյս որոնելու, ու այդ լոյսը չկար, այն տառապեալին, որը երջանկութիւն էր փնտռում, երբ շուրջընտրը վիշտ էր: Բայց եւ նա եղաւ այն մտաւորականը, որն իմաստ ու բովանդակութիւն տուեց հայ կեանքի բազում բարդ խնդիրների ու իր գրականութեամբ ու գործունէութեամբ եղաւ տեսանող ու յայտնագործող, իր գրականութեամբ պատկերեց ինչպէս միայնակ մարդու տառապանքներն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ողջ սերնդի ողբերգութիւնը:

Այդ նա էր նաեւ, որ հայ իրականութիւն բերեց Ի. դարի, եւ ոչ միայն Ի. դարի, համաշխարհային մեծութիւնների գործի ու վաստակի ուշագրաւ արժեւորումները, նրանց մասին գրեց հարիւրաւոր էջեր, բնութագրումներ կատարեց, որոնք այսօր էլ մնում են անգերազանցելի: Շրջանառութեան մէջ դրեց արուեստաբանական ճանաչողական հարուստ նիւթ՝ հայ մշակութեային միտքը բարձրացնելով աննախագէտ նոր մակարդակի: Թէ՛ որպէս անձնական ճանաչման արդիւնք, թէ՛ որպէս գրականագէտ ու մտաւորական՝ նրա գրական, մշակութային ու հասարակական գործունէութեան շրջանակները են համաշխարհային այնպիսի մեծութիւնների անուններ, ինչպիսիք են Պաբլօ Պիկասօն, Ռաբինդրանաթ Թագորը, Թէոդոր Դրայզերը, Կարսիա Լորկան, Ապոլինէրը, Շթեֆան Յոլայզը, Միգէլ Դը Ունամունօն ու էլի շատերը, որոնց հետ Զարեանը ունէր նամակագրութիւններ եւ կամ անձնական ծանօթութիւններ: Կարելի է հարցնել՝ կա՞յ մի ուրիշ հայ գրող, որի մասին շատ թէ քիչ ճանաչում ունեցող օտար մտաւորական եւ գրող մի ամբողջ գեղարուեստական ու խոհական գիրք գրած լինի, ինչպէս, օրինակ, Լորենս Դարրէլի *Զարեանապատում* վերնագրով գիրքն է¹⁶: Եւ մի՞թէ կարելի է թերագնահատել Զարեանի գործունէութիւնը Կ.Պոլսում Դանիէլ Վարուժանի, Յակոբ Օշականի, Գեղամ Բարսեղեանի, Արշամ Տատրեանի մասնակցութեամբ *Մեհեան*, իսկ քիչ անց՝ 1922ին, *Բարձրալանք*, արտասահմանում 1925ին Փրանսերէն *La Tour de Babel*, 1946ին անգլերէն *Armenian Quarterly* հանդէսների ու ամսագրերի հրատարակման իրողութիւնները:

Զարեանը նորարար էր թէ՛ արեւմտահայ, թէ՛ սփիւռքահայ եւ թէ՛ արեւելահայ գրականութեան անդաստանում: Նրա գրականութիւնը լի է կեանքի ու աշխարհի, մարդու եւ երկրի նկատմամբ տածուած ինքնատիպ խոհերով ու մտածումներով, ձեւական եւ գաղափարական յայտնութիւններով եւ այս ամէնը՝ դիտուած հայ Մարդու ու Հայաստան աշխարհի տեսանկիւնից: Զարեանը ողջ կեանքում այն տեսակէտին մնաց, որ եթէ այլ ժողովուրդների համար գրականութիւնը գեղեցկութեան ու մտքի նուաճման ուրոյն միջոց է ու կոչուած է հարստացնելու արդէն բազում երեւոյթներով պերճացած կեանքը եւ սնունդ է «քչերի եւ ընտրեալների, - ապա՝ - հայի համար նա անհրաժեշտ հոգեկան հաց է» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.), եւ հայ գրողը չի կարող ստեղծագործել առանց այդ պարագան գիտակցելու:

Չարեանի գրականութեան առանձնայատկութիւններէից մէկն էլ այն է, որ նրա գործերում ընդգծուած խնդիրներ են մնում ոչ միայն գրականութեան դերի ու կոչումի, այլեւ արուեստագէտի, ստեղծագործող անհատի ընդգրկումների ու դրանց գեղարուեստական դրսեւորումների վերաբերեալ գրողի նորովի հարցադրումներն ու դատողութիւնները: Կարողանալ տեսնել էականը, տիպականը, երեւոյթների ու իրերի մակերեւոյթից անցնել խորք, որը «ոսկէ փեթակի» նման հազարաւոր նոր իրականութիւններով է լեցուն: Կարողանալ գեղակերտել ազգին յուզող երազը, յայտնաբերել հայ մարդու հոգեկան այն հարստութիւնները, որոնք դրսեւորուել են մեր փոթորիկուն պատմութեան որքան եղերական, նոյնքան էլ դիւցազնական երկարատեւ շղթայում, առաքելացնել ազգի մարտիրոսութիւնը, նրա գոյատեւման վճիռը բխեցնել նրա իսկ կորուստներից: Խնդիրներ, որոնք Չարեան գրողի առաջադրանքներն են մնում նրա գրեթէ բոլոր գործերում:

Ազգային նկարագրի զարեանական իդէալը յանգում է հոգեմարդուն, «տիեզերա-անհատին», նրան՝ Արարատեան իսկական հային՝ Արային: Այս առումով յատկապէս առանձնանում են գրողի՝ հայ առասպելական ու բանահիւսակական նիւթերի հիման վրայ ստեղծուած պոէմները¹⁷, Հայկի, Արայի, Վահագնի, Մհերի, Տիգրան Մեծի եւ այլոց դիւցազնական նկարագրերով ու հոգեկերտուածքներով:

Չարեանի գրեթէ բոլոր գործերում, տեսանելի, թէ անտեսանելի, ներկայ է իր անձը, որի խոհերի, մտորումների ու դատողութիւնների բարդ ելեւէջներում արտացոլում են աշխարհի ու մարդկանց անցեալ ու ներկայ իրողութիւններ, վեր են հանում կեանքի ճշմարտութիւններ եւ դատողութիւններ են կատարում գալիք իրադարձութիւնների վերաբերեալ: Այլ խօսքով՝ Չարեանի գրականութիւնը բնութագրուում է իր իսկ բառերով. «... ուրիշների մասին գրելիս, մենք խօսում ենք գլխաւորապէս մեր մասին»¹⁸:

Գրողը յաճախ է ընտրում փոխաբերութիւնների ու խորհրդանիշների խրթին լեզուն: Գաղափար-պատկերներ. սա Չարեանի նախասիրած գրելաոճն է, որին գրեթէ միշտ գալիս է աւելանալու վերացարկուած դատողական խոհը, ինչը ընթերցողին մղում է նորովի մտածումների առ մարդն ու երեւոյթը, ստիպում իր հետ մտածել եւ «յայտնաբերման» հաճոյքը վայելել: Ինչպէս իրաւացիօրէն նշուել է (Աւետիս Ահարոնեան), Չարեանի գրականութիւնը չունէր իր նախորդները¹⁹: Այն նաեւ անհետեւորդ պիտի մնար: Ինքը՝ գրողը, եւս քիչ շփուեց ժամանակի գրական կեանքին: Նա միայնակ մարդն էր: Ինքն էր ու աշխարհը, ինքն էր ու Հայաստան երկիրը:

Չարեանի կերտած հերոսներն էլ իրենց նկարագրով նման են իրեն՝ ընդվզուն, բուռն, յաճախ անհաշտ եւ հակասական, բայց նաեւ երազապաշտ ու ազնուական: Այդ մասին դեռեւս 20ականներին Բարձրապետընտրուած տպուած իր խօսքում վկայում էր Շահան Պէրպէրեանը, հաստատելով, որ «Բարդ ազդեցութիւններ ու ձգտումներ կը կազմեն Կոստան Չարեանի անձնականութիւնը ու կը բնորոշեն անոր ներշնչման նկարագիրը»²⁰: Փիլիսոփայ մանկավարժի դիտարկումը միանգամայն ճիշտ է մանաւանդ իր առաջին մասով: Չարեանի գրականութեան արժանիքներից եղան ու մնա-

ցին այն նորարարական ձգտումները, որոնք նա հակադրում էր գրականության մէջ պարզ ընդօրինակումներին ու կրկնումներին: Արտայայտման նորանոր ձևերի եւ թարմ գաղափարների օգտագործումները օգնում են Ջարեանին ստեղծելու պատկերող զգայնութիւնների ու ապրումների, յոյզերի ու գործունէութեան անսովոր ու իւրայատուկ կերպաւորումներ ու հերոսներ, որոնք իր խօսքերով ասած, միքելանջերոների նման խօսում են սառուցից, որ այրում է, ու կրակի մասին, որ սառուց է: Մտածող ու ըմբոստ անձը ներկայ է Ջարեանի կերտած բոլոր հերոսների մէջ: Խորհելու, գործելու, պայքարելու կեցուածքը կեանքի առաջադրած բարդ խնդիրների լուծման միջոց է նրանց բոլորի համար:

Ինքնարտայայտման այս եղանակը՝ իրերին ու դէպքերին իր եսի պատկերը տալու գրողի միտումը, նրա գրականութեան պարտադիր տարր են դարձրել փաստագրութիւնը, իրական իրականութիւնն ու անիրական իրականութիւնը, որոնք միշտ իրենց դրսեւորման բարձրագոյն գեղարուեստական մարմնաւորումներն են գտնում, դառնում խորքային ու ընդհանրացնող խօսք: Ասել է թէ գրողը, պատկերելով այն, ինչ որ կայ, աւելի միտուած է վերակերտելու այն, ինչ չկայ, եւ ինչը պիտի լինի: «Աշխարհի միակերպութեան» բողբէջեան բնութագիրը շատ յարմար է գալիս Ջարեանի գրականութեանը: «Անտեսանելի»ի եւ «անիմանալի»ի յայտնաբերումը ասես դառնում է գրողի ստեղծագործական ճանապարհի ուղեկիցը, նրան մղում լինելու միեւնոյն ժամանակ թէ՛ թանձր իրապաշտ եւ թէ՛ ընդգծուած խորհրդապաշտ: Արուեստի մէջ Ջարեանը, յանուն երեւոյթների եւ իրերի խորքային այդ յայտնատեսութեան, մերժում էր արտաքին իմացականութիւնը, ռոմանտիզմի չպատճառաբանուած յուզականութիւնը, այսպէս ասած՝ «Արիւնալից երեւակայութեան հեղեղները [դասականութեան՝] յոգնած սովորականութիւնները, [իրապաշտութեան՝] պարզ եւ տրամաբանականը»:

Ջարեանի գրականութիւնը գնահատելիս միշտ չէ, որ պէտք է չափման միաւոր ընդունել ազգային խնդիրների ընդգրկումները: Նրա գործերը երբեմն մտաւորական ու խորհող անհատի զգայնութիւնների ու դատումների արտայայտութիւններ են, որոնք պակաս կարեւոր չեն Ջարեանին ճանաչելու համար: Նրանք նաեւ միջոց են թափանցելու համար հայ ու համաշխարհային կեանքի բարդ երեւոյթների մէջ, հասկանալու ազգերի ու մարդկանց կեանքի ընթացքի էությունը, խորանալու երեւոյթների իմաստի մէջ:

Այսուհանդերձ, չի կարելի չնկատել, որ Ջարեան գրողի ու մտածողի համար կարեւորագոյն խնդիրը եղաւ ու մնաց իր ժողովրդի ու երկրի ճակատագիրը այս փոքրիկ հողազնդի վրայ: Այս առումով Ջարեանի գրականութեան ընդգրկումները շատ են մօտ Ջարեանցեան անդրադարձներին. գտնել իսկական Հայաստան երկիրը, «խօսել նրա հետ, սրտով սիրել նրան», յանուն որոնց անմնացորդ նուիրում եւ անդուլ գործունէութիւն էին դրսեւորում երկու գրողներն էլ: Յիշենք թէկուզ այն երկակի վերաբերմունքը, որ ունէին Ջարեանն ու Ջարեանը Հայաստանում ստեղծուած նոր կարգերի վերաբերեալ: Ինչպէս Ջարեանը, այնպէս էլ աշխարհի բազում ճամփաներով անցած Ջարեանը տեսնում էին, որ նուաճումներին զուգըն-

թաց ծաւալուում են կաշկանդումներ ու արգելումներ, անհատի ազատութիւնների սահմանափակումներ: Ուրեմն չկար ու չէր կարող լինել իսկական ազատութիւն առանց հայրենիքի, եւ չկար ու չէր կարող լինել ցանկալի հայրենիք, եթէ այն ազատ չէր:

Ձարեանը իր կեանքի բերումով նաեւ ականատեսը եղաւ հայ մարդու ապրած ճակատագրական մի շարք դէպքերի՝ բռնութիւններ, աքսորներ, յեղափոխութիւններ, կոտորածներ, գաղթ եւն.: Հենց իր՝ Ձարեանի ապրած կեանքը տարագիր հայ մարդու ապրած երկարածիզ մի ուղի է եղել, որ ուղղակի կամ անուղղակի արդիւնք ու հետեւանք էր Եղեռնի «գարնող գութումի» արձագանգ:

Գրուել ու ասուել է, թէ Ձարեանը չի պատկերել եւ կամ չի անդրադարձել ազգային այդ մեծ արհաւիրքին: Միանգամայն սխալ տեսակէտ ու կարծիք: Իր ամբողջութեան մէջ Ձարեանի գրականութիւնը աւելի քան արդիւնքն է հենց այդ երեւոյթի. այն այլ բան չէ, քան հայ ժողովրդի ապրած ցաւի ու արեան գեղարուեստական պատմութիւնը, հայութեան «այրուող վերք»ի բացայայտումը, ջանք՝ հայ մարդու ապրած տանջանքները եւ թափած արիւնը ծառայեցնելու շէնացնող կեանքին եւ ոգեղէն արժէքների ու ազգակնների վերածելու՝ ոգեկոչելու համար հայ մարդու ստեղծագործ կարողութիւնները, ցոյց տալու, որ կեանքի եւ մահուան տեւական պայքարի, լոյսի ու առաջընթացի անընդհատ որոնման մէջ է նաեւ պարուրուած հայ ժողովրդի մեծութիւնն ու ոգու էութիւնը:

Ձարեանն ունէր այն համոզումը, որ արուեստի մէջ «կարելի չէ երգել ոճիրը, որ երգել կարելի է միայն այն, ինչ վսեմ է, բարոյական, լուսաւոր»²¹, քանի որ ոճիրը ապականում է կեանքն ու գեղեցկութիւնը: Լալկան խօսքը նաեւ նսեմացնում է ազգին: Մինչդեռ անհրաժեշտ է արտացոյլել ժողովրդի ոգեղէն աշխարհը, որ վսեմացնող յատկանիշ ունի: Սակայն սա չի նշանակում, թէ Ձարեանը իր հայեացքը չըջել էր այլ ուղղութեամբ: Եղեռնը ոչ միայն ֆիզիկական ու նիւթական անդառնալի կորուստներ էր պատճառել, այլեւ խեղել էր միլիոնաւորների հոգեվիճակը, նրանց մատնել, Ձարեանի խօսքերով ասած, «ստեղծագործական մեռելութեան»: Հայ միտքը «վերջացած մոմի ցման» հառաչանք էր քաշում: Ուրեմն հարկ էր ոչ միայն խօսել զոհերի մասին, այլեւ՝ թէ ինչ ապրեցին փրկուածները: Եղեռնը այն երեւոյթն է, որ Ձարեանին մղել է հայ մարդուն ու նրա ոգեղէն կերտուածքը տեսնելու ահաւոր այդ չարիքի դիմակայման մէջ: Այս յենքի վրայ էլ բարձրանում է Ձարեանի գրական ընդգրկումների միւս առանձնայատկութիւնը՝ աշխարհի անդաշն վիճակի արտացոյցումը, համաշխարհային կեանքի փլուզումների պատմութիւնը, մարդ-արարածին պատած քառսային վիճակի պատկերումը:

Հայ ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս նրա արեւմտահայ հատուածը, Իդարի առաջին երկու տասնամեակների ընթացքում ազգային գոյամարտի սեղանին դրեց դարերի ընթացքում երազուած ազատաբաղձական իր նուիրումներն ու միտքը, ապրեց իր պատմութեան ամենաոգեկորիչ եւ միեւնոյն ժամանակ ամենաողբերգական տարիները ու այդ ամէնի ճանապարհին

կորցրեց հայրենի հողն ու հայրական տունը, տուեց կեանք ու արիւն եւ ցրօնք դարձաւ աշխարհի չորս ծագերում: Զարեանի գրականութիւնն էլ դալիս էր ասելու, որ այս պատմական շրջանի գլխաւորագոյն խնդիրը Հայաստան երկրի ու ժողովրդի գոյատեւումն է: Հենց յանուն այդ խնդրի էլ ապրում ու գործում են նրա կերտած հերոսներն ու անձինք:

«Համայն հայկական թշուառութիւնը» անբաժան է եղել Զարեանի հոգուց ու մտքից: Եւ նա գրել է՝ միշտ զգալով հոգեկան ու մտային մեծ պատասխանատուութիւն հայ կեանքի առջեւ: Գրել է ամէնօրեայ դառն ու սպանիչ դէպքերի թելադրանքով, ինչպէս վկայում է «Կղզին Եւ Մի Մարդ» գործում՝ մեծագոյն տանջանքով, միշտ ձգտելով երազածը իրականութեան վերածել: Տանջանք, որ դալիս էր ազգային ցաւերից, աշխարհի կործանաբեր ընթացքից, իր ապրած օրերի լլկումից, այն մտայնութիւնից, որ «կեանքը լաւ կազմակերպուած չէ», նաեւ ստեղծագործական այն որոնումներից, որոնց նպատակն էր արուեստի ճանապարհով յայտնաբերել այն, ինչը էական էր ու յաւերժական: Կորսուած կեանքի եւ կորսուած մարդու վիճակը բեկուեց է նրա ստեղծագործութիւններում, տարաբնոյթ մեկնութիւններ ու ճիւղաւորումներ ստացել, դարձել խնդիր ու ասելիք, գաղափար ու թեմա: Ազանայի կոտորածների լուրը Զարեանին ուղղակի ցնցել է: Այդ շրջանի իր ապրումների ու աշխարհի վիճակի մասին նա գրել է «Ա՛հ, 909-ին աշխարհը ման էր գալիս չորս ոտքի վրայ»²²: Իսկ 1915ի զանգուածային ջարդերի, կոտորածների ու աքսորների վերաբերեալ գրել է հակիրճ, սակայն շատ բնութագրական մի նախադասութիւն՝ «Գարուն, արիւն, արեւ եւ վիշտ: 1915»:

«Արակի գոյնով հողի այրուելը» աղուհանդերձ դարձել էր Զարեանի աշխարհըմբռնման հիմքը, եւ պատահական չէ, որ նրա մէջ կուտակուել էր «յալիտեմական գայլոյթ»ը առ աշխարհը, որը նրան յաճախ է տանում հակասական ապրումների ու խարազանող խօսքի, կորստեան եւ ընդվզման տրամադրութիւնների, իր խօսքով՝ «արցունքների բոցեր»ի, որը նրան յանգեցնում է մէնակութեան ամենակուլ գաղափարին՝ «մէնակ ենք բոլորուներու պէս»: Եւ իսկապէս, ջարդերից փրկուածները դժբախտ երջանիկներ էին, հոգով ու մարմնով կիսակործան բեկորներ: Բայց եւ անդին կար կեանքը, ժողովրդի ներքին կորովը, որը պիտի ապրեցնէր մագապուրծ խլեակներին: Զարեանը այդ սերնդի մասին է գրել՝ «Տարաբախտ սերունդ է մեր սերունդը, մման ենք այն հաւատացեալներին, որոնք ուզում են քանդուած քաղաքի մէջ եկեղեցի շինել»²³:

Հայ ոգու վերակերտման, հայ մարդու ազգային անբեկանելի իրաւունքների, նրա մարդասիրական գաղափարների, անկախութեան, ինքնուրոյնութեան ու ազատաբաղձութեան, հենց այդ «եկեղեցաշինութեան»ն են նուիրուած Զարեանի Տատրագոմի Հարսը պոէմը, Անցորդը Եւ իր Ճամփան յուշագրութիւնը, Բանկոտպը Եւ Մամուլի Ոսկորները, Նաւը Լերան Վրայ վէպերը եւ տասնեակ ու տասնեակ այլ գործեր, որոնցում գրողի գեղագիտական մտասեւեռման կիզակէտը միտուած է ամէն ինչում հայկա-

կանի գերակայութեան: Այլ խօսքով՝ Չարեանի համոզումը եղաւ ու մնաց այն գիտակցումը, որ ամէն մի հայ եւ ամբողջ ժողովուրդը պէտք է գիտակցի իր պատմական դերը եւ պատասխանատուութիւնը «ցեղի տեսական արժեքները ամէն բանից աւելի գերադասելու մէջ»²⁴ (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.):

Անհատի կորստեան կամ կործանման ընթացքի խնդիրը նոյնպէս Չարեանի մշտական սեւեռման առարկան է եղել: Ուժեղ եւ ազատ անհատը, քաղաքական ու մշակութային ազատութիւն ունեցող անհատը գեղազիտական այն իղէալն է, որը պայմանաւորում է մարդու եւ ազգի փրկութեան զարեանական հայեցակարգը: Գրողը կեանքի բարձր երեւոյթների շուրջ մշտական խորհրդածութիւնների մէջ է մտել, պեղել մարդկային սիրտն ու միտքը, հասարակական ու ազգային յարաբերութիւնների դրսեւորումներում դիտել ազատութեան, իրաւունքի ու պարտականութեան այն շրջանակները, որոնք պայմանաւորում են կեանքի առաջընթացն ու ժողովուրդների իրաւունքները: Ուժեղ անհատը, յանդուգն, հաւատաւոր ու նուիրեալ մարդը, հոգեպէս հարուստ մարդը նաեւ իր երկրի կերպարանափոխող իշխանն է, մինչդեռ թոյլ ու անկամ մարդը, իր հոգեւոր կեանքից հրաժարուած մարդը, որը «շնչում է իրեն վիճակուած քառակուսի մետր թթուածինը», իրեն միայն ծառայ է գգում: Նրա հայրենասիրութիւնը իր ծննդավայրի հայրենասիրութիւնն է եւ ոչ թէ հոգեկան վերացումի բարձրագոյն գաղափար, որը պիտի հակազդի ընտանեկան, համայնքային ու կուսակցական չնչին մտահոգութիւններին: Դարեր շարունակ հայ մարդը ընդունել է հօր Աստծոյ գաղափարը, բայց ոչ՝ հօր մարդու գաղափարը: Նրա իղէալը պէտք է լինէր վերասլաց ընթացքը եւ ուղղահայեաց խորքը, մինչդեռ եղել է հորիզոնական լայնքը, որը ժանգոտացրել է «հայ սրտի սուրը»: Հայ գրականութիւնն էլ յաճախ, ըստ սովորութեան, «վերք է պեղել»՝ հայ միտքը լցրել վշտերով: Այդ գրականութիւնը քիչ է խօսել ժողովրդի հերոսական նկարագրի ու նրա առաքինութիւնների մասին: Չարեանը այս հանգամանքը նմանեցնում է Բեթհովէնի խլութեան ու թշուառութեան մասին խօսելուն՝ մինչդեռ պէտք է խօսուի նրա երաժշտութեան մասին՝ ասել է թէ՛՝ ապրեցնող կամքի մասին: Հայ մարդը, իհարկէ, աններող է եղել ու չի հանդուրժել «ստումը երկրի», չի հրաժարուել իր երկրից, բայց եւ չի ընդունել նրան այնպէս, ինչպիսին նա եղել է: Հայ գրողն էլ է տարել է իր հողերի ահաւոր աղքատութիւնը, բայց երբ արտայայտուել է, իր ամբողջ ուժով գոռացել է՝ «երկիր դրախտավայր»:

Ի. դարը ապրում էր խոր դրամա, որից դուրս չէին մնացել ո՛չ անհատներ, ո՛չ էլ ժողովուրդներ: Նաեւ սա է պատճառը, որ Չարեանի յօդուածների ու գրութիւնների տիրապետող տարրը մերժման գաղափարն է, մինչդեռ գեղարուեստական գործերի առաջնորդը՝ հաստատման ոգին է:

Իր ամբողջութեան մէջ Չարեանի գրականութիւնը նաեւ մի ծանր պարսաւ է՝ ուղղուած աշխարհի չար ուժերի դէմ, մի աշխարհ, որը լի է պատերազմներով ու խարդաւանքներով:

Ձարեանը յաճախ է իրեն ու ուրիշներին հարց տուել՝ ո՞վ է հայ տիպար մարդը, եւ ո՞ւր է այդ տիպար մարդու կերպաւորումը հայ գրականութեան մէջ, ո՞ւր են «այն գաղափարաբանութիւնները, որոնցով պէտք է կառուցուի ազգի հոգեկան շէնքը»: Այս եւ մի շարք այլ հարցերի մարմնաւորման յաջողուած օրինակ դարձաւ գրողի Նաւը Լեւոն Վրայ վէպը, որտեղ հեղինակը վերակենդանացնում է ամէն բան, ինչ կապուած է Ի. դարասկզբի Հայաստան աշխարհի «կժու, լեղի, թունաւոր» վիճակի, նրա քար ու լեռան, հող ու ջրի, ժողովրդի անցած ու անցնելիք բարդ ուղիների, նրա ընթացիկ օրերի ու վառ երազանքների հետ: Վէպ, որ հաստատումն է դառնում հայ մարդու կամքի ու պայքարի վճռակամութեան, բարձրագոյն եւ ազատ կամքով ապրելու նրա իրաւունքին:

Քաղաքական ու տնտեսական հրաբուխների վրայ գտնուող Հայաստան աշխարհում ապրելը շարքաշ ճակատագիր է, տեւական կռիւ ոչ միայն թշնամիների, այլեւ ամայի հողերի ու կարծր քարերի դէմ. «... մինչդեռ ուրիշ երկրները կերակրում են իրենց վրայ ապրող ժողովուրդներին, էստեղ հայ ժողովուրդը պէտք է կերակրի իր երկրին...»²⁵: Ամէն անգամ հայ մարդը իր իրծիթից դուրս է եկել պայքարի համար. պայքար՝ բնութեան, իրար յաջորդող թշնամիների, հողերի կարծրութիւնների, ճակատագրի հարուածների դէմ. «Դար դարի հետեւից գալիս անցնում է, եւ թնամիները միշտ նոր են ... Թամերլան, Չինգիզ Խան, արաբներ, թաթարներ, տաճիկներ, սելջուկներ, աֆղաններ, պարսիկներ... գալիս ատրում են, այրում, քանդում, անցնում, իսկ ինքը՝ հայ ժողովուրդը՝ հողի հետ հող, ժայռի հետ ժայռ, նստած սպասում է»²⁶: Այսպէս նա միշտ մենակ է իր ժայռերի հետ, ու նրա հաւատարիմ դաշնակիցները ցուրտն ու սովն են, համաճարակներն ու ոռնացող քամիները: Հայաստանը մի վայր է, ուր «մարդկային մարմին եւ տառապանք է հոտում»: Ձարեանը իր վէպում մատնանշում է նաեւ այն գերհզօր լաւաները, որոնք փոթորկւում են հայ կեանքի ընդերքում: Ի հակադրումն համատարած թշուառութիւնների՝ հայ մարդը շարունակում է հաւատարիմ մնալ իր բաղձանքներին, բանակը կռւում է, ժողովուրդը՝ ցաւը երգի վերածում: Հայ իրականութիւնը պէտք ունի թէ՛ գէնքով կռուող հերոսների եւ թէ՛ մանաւանդ մտաւոր ազնուական մարդկանց, եւ նա ծնել է գործունեայ մարդկանց, տուել ամեհի կռուողներ, նաեւ՝ գաղափարի նուիրեալ մարդիկ: Նաւը Լեւոն Վրայ վէպի շատ հերոսներ հենց այդպիսի կերպաւորումներ են ստացել Ձարեանի գրչի տակ՝ Արա Հերեանը, Բաբկէն Միրանեանը, կապիտան Թումանեանը եւ այլք, ովքեր գերմարդիկ չեն, այլ մտածող ու գործնական իսկական հերոսներ: Նրանք անում են կարելի ամէն բան երկրին օգտակար լինելու համար. նրանք գիտեն գնալ նպատակի ետեւից, պատրաստ են զոհողութեան, նման են մեր պատմութեան ազնիւ հոգիներին՝ ազգային գործիչներ, մտաւորականներ, կրօնաւորներ, ովքեր, «Լուրջ, տխուր դէմքերով, խնամուած փողկապներով, ակնոցների ետեւից երազուն աչքերով նայող, ոլոր մօրուքներով, սեղմուած շրթունքներով մարդիկ էին, որոնց դաժան եւ հաւատաւոր կեանքերը ջանի նման

վառուել էին ազգային պատմութեան խաւար լաբիրինթոսներում»²⁷
(ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.):

Նրանք, հենց նրանք են Զարեանի առաջադրած «ո՛վ է հայ տիպար մարդը» հարցին պատասխանողները: Սէրը եւ Մահը, աւերումը եւ արարումը: Ի՞նչ կը լինէր հայ ժողովուրդը, եթէ նրա պատմութեան ճակատագրական պահերին խաւարի միջից չբոցկլտային այդ հոգիները: Ողջ վէպի ընթացքում էլ գրողի համար մի չափանիշ է մնում՝ գործող անձանց մարդկային յատկանիշները բնութագրել նրանց ազգային գործունէութեամբ, նրանց հոգեկան բարձրութեամբ ու ինքնագոհողութեան պատրաստակամութեամբ, որոնք էլ ազգային յաղթանակի գրաւականներն են: Այսպիսով՝ վէպի գլխաւոր ասելիքը յանգում է մի գլխաւոր մտքի՝ ազգային փրկութեան այլ ճանապարհ չկայ, քան ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծումը, որը լինելու է դժուարընթաց մի ուղի՝ լի փոխմիջոց գոհողութիւններով ու յաղթանակներով:

Զարեանի մէջ, որպէս գիտակցուած հակադարձում իր եւ իր գրականութեան նկատմամբ շրջապատի ցուցաբերած միտումնաւոր վերաբերմունքի եւ առհասարակ որպէս ապրելու ձեւ, եղաւ ու մնաց անմնացորդ նուիրումը Հայաստան աշխարհին: Հայաստանի կերպարն էլ որպէս լուսաւոր մի տեսիլ յար անբաժան մնաց նրանից՝ ամենամեծ ու ընդգրկուն խորհրդանիշը նրա գրականութեան մէջ, այն ամէնը, ինչ որ կապուած էր բարձրին ու ազնիւին: Եւ պատահական չէ, որ նա որ համոզուած էր, թէ ամենակարեւոր բանը, որ կանգնած է հայութեան առջեւ, հայ պետականութեան ստեղծումն է: Նրա մէջ շատ բան էր փոխուում, բայց երբեք չէր փոխուում նուիրումը իր երկրին: «Էդ հայութիւն ասուածը ի՞նչ սուկալի բան է եղել», - գրել է նա՝ համոզուած, որ այն ամէն ինչ պարուրող սէր է, ոգու կանչ, մարդկային կոչում. «Նա ես եմ, ես նա եմ»: Մայր հայրենիքի նկատմամբ ունեցած իր մեծ սէրը նա շատ պատկերաւոր է բանաձեւել Անցորդը Եւ Իր Ճամփան գրքում. «Մենք փնտռել ենք հայրենիքը, ինչպէս քիթեռնիկը փնտռում է ճրագը, որի վրայ պիտի այրուի»²⁸:

Կարելի է ասել, որ Զարեանի համար ողջ կեանքի ընթացքում հնչել են Բանկոտպը Եւ Մամուլթի Ոսկորները վէպի հերոսներից մէկի՝ Գիւտ վարդապետի խօսքերը. «Հայո՛ց աշխարհ, Հայո՛ց աշխարհ: ... Ես ապրել եմ քեզ հետ եւ քեզ համար, շնչել եմ քո շնչովդ, տառապել եմ քո տառապանքներով, ուրախացել եմ քո ուրախութիւններով: Այստեղ չէ՞ այն Աստուածը, որին պաշտել եմ քեզ պաշտելու համար... Դու խաչ եւ համբարձում, վիշտ եւ բերկրանք. միջոց եւ նպատակ: Հայո՛ց աշխարհ, Հայո՛ց աշխարհ»²⁹:

Ով չի սիրում իր երկիրը, ապրում է այլ վայրերում: Միւսները միշտ վերադառնում են: Կոստան Զարեանի ամենամեծ բաղձանքն է եղել վերադառնալ այն վայրերը, որտեղ ծնուել է «իր կեանքի առաջին տեսիլքը: Վերադառնալ արմատներին»³⁰: Նա, որ ամէն ինչ տուել էր մարդկանց ու աշխարհին, նա, որ իրենով արդարացրել էր շատերի գոյութեան իրա-

ւունքը, մեծ մշակույթի մէջ ձայն ունենալու կարելիութիւնը, իր կեանքի վերջին շրջանը եւս ստիպուած էր ամփոփել նոյնքան լքուած ու մոռացուած վիճակում, ինչպէս եղել էր նախկինում: Նա նման եղաւ այն արգոնաւորդին, որը երկար թափառումներից յետոյ կանգ էր առել հայրենի տան շեմին, բայց այնտեղ գտել էր միայն իր տան պարապը: Ու երբ ուզեցել էր նաւարկել, առջեւը միայն անապատ էր տեսել: Բայց նա արեց ամէն բան՝ իրենով զարդարելու համար հայրենի հողը:

Կոստան Զարեան մարդու, մտաւորականի, գրողի ու ազգային գործչի կեանքի հակիրճ բնութագիր կարող է ծառայել նրա *Արեւմուտք* գործի բնաբանը.

«Դուք քնե՞լ էք, բարեկամ,
Իսկ ես կանգնել եմ ահա մեցակ»:

Եւ արդեօ՞ք երիցս իրաւացի չէր Զարեանը, երբ գրում էր. «Երախտապարտ եմ, օ՛, իմ երկիր, քո հասցրած ցաւի եւ վերքերի համար»³¹:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Կոստան Զարեան, «Հռոմէական Յուշատետրը. 1947», *Հայրենիք*, Բոստոն, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 11:
- ² *Միաձայն*, լոյս էր տեսնում Ժնեւում եւ գաղտնի ուղարկւում Ռուսաստան: Տարփողում էր յեղափոխական գաղափարներ:
- ³ Զարեան, «Հռոմէական Յուշատետրը», 1948, Հտր. 11, էջ 12:
- ⁴ Գրական-մշակութային միութիւն, որը հիմնուել էր 1913ին եւ որի հիմնադիրներից էին Կոմիտասը, Վարուժանը, Օշականը, Եսայեանը, եւ.ք.:
- ⁵ Լոյս է տեսել ընդամենը 7 համար, գլխաւոր առաջադրանքը հայ ոգու բացայայտումն էր, ինչը հայ արուեստագէտի նպատակը պէտք է լինէր:
- ⁶ Հայ Արուեստի Տուն, որի կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Կ.Պոլիս ժամանած Յովհաննէս Թումանեանն էր: Նոյն տարում Զարեանը Պոլսում հրատարակել է *Բարձրաշանք* գրական հանդէսը, *Օրերի Պսակը* բանաստեղծութիւնների ժողովածուն:
- ⁷ Կ. Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր Ճամբան (Բանաստեղծի Յուշերից)», *Հայրենիք*, Յունուար 1928, թիւ. 3, էջ 51:
- ⁸ Պրոլետարական գրողները՝ ունեգրկեաների գրողները բոլշեւիկեան իշխանութեան գաղափարափողերն էին եւ գտնում էին, որ գրականութեան նիւթը բանուորական աշխարհից պէտք է լինի:
- ⁹ Մենք գրական հանդէսը լոյս է տեսել 1930-31ին, Փարիզում: Այն համախմբում էր ժամանակի երիտասարդ ուժերին՝ անկախ կուսակցական պատկանելիութիւնից:
- ¹⁰ *Յառաջը* Փարիզում լոյս տեսնող թերթ էր՝ ՀՅԴ օրգան, խմբագիրը Շաւարշ Միսաքեանն էր, որ մինչեւ Եղեռնը խմբագրում էր Կ.Պոլսի *Ճակատամարտ* թերթը:
- ¹¹ Կոստան Զարեան, *Նաւատումար*, Երեւան, «Սարգիս Ուաչենց», 1999, էջ 578:
- ¹² Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, Հոկտեմբեր 1926, թիւ 12, էջ 14:
- ¹³ Նոյն, էջ 14:
- ¹⁴ Տէս՝ *Այգ Պարբերական*, Բէյրութ, 1958, Սեպտեմբերի 12:
- ¹⁵ Կ. Զարեան, «Հռոմէական Յուշատետրը», *Հայրենիք*, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 12:
- ¹⁶ Անգլիացի բանաստեղծ Լորենս Դարրէյլի հետ Զարեանը մտերմացել էր Կորֆուկոզում՝ 1936ին:
- ¹⁷ Զարեանի այդ պոէմները լոյս են տեսել 1978ին՝ Երուսաղէմում, *Գիրք Դիւցազներգութեանց* վերնագրով:

- ¹⁸ Զարեան, «Երկիրներ Եւ Աստուածներ- Սպանիա», *Հայրենիք*, Մարտ 1936, թիւ 5, էջ 56:
- ¹⁹ Ինքը՝ Զարեանը եւս հաստատել է այս իրողութիւնը. «Հայ գրականութեան մէջ ոչ ոքի ոչնչով պարտական չեմ: Իմ գրականութիւնը զարգացած է ինքը իրմով» (Զարեան, *Նաւատումար*, էջ 567):
- ²⁰ Շ.Ռ.Պ., «Օրերի Պսակը.- Կոստան Զարեանի», *Բարձրաձայնք*, Կ. Պոլիս, Ապրիլ-Մայիս 1922, Հտր. Դ., էջ 133:
- ²¹ Զարեան, *Նաւատումար*, էջ 580:
- ²² Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, 1928, Հտր. 12, էջ 18:
- ²³ Կոստան Զարեան, «Արեւմուտք», *Բարձրաձայնք*, Կ. Պոլիս, 1922, Հտր. Բ., էջ 45:
- ²⁴ Կ. Զարեան, «Երկիրներ Եւ», *Հայրենիք*, Յունուար 1936, թիւ 3, էջ 42:
- ²⁵ Կոստան Զարեան, *Նաւը Լերան Վրայ*, Պոսթըն, Հայրենիք, 1943, էջ 36:
- ²⁶ Նոյն, էջ 418:
- ²⁷ Նոյն, էջ 244:
- ²⁸ Կ. Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր Ճամբան (Բանաստեղծի Յուշատետրից)», *Հայրենիք*, Մարտ 1927, Հտր. 5, էջ 22:
- ²⁹ Կոստան Զարեան, *Բանկոտպը Եւ Մամուլի Ոսկորները*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1987, էջ 285:
- ³⁰ Կոստան Զարեան, «Հայրենադարձ», *Հայրենիք*, Յունիս 1949, թիւ 7, էջ 8:
- ³¹ Զարեան, «Անցորդը Եւ Իր», *Հայրենիք*, 1928, Հտր. 4, էջ 38:

GOSDAN ZARIAN: THE WORLD AND AN INDIVIDUAL
(Summary)

ARTSRUN AVAGIAN

The article highlights aspects of the uneasy life and unconventional writings of Gosdan Zarian, one of the great names of Armenian literature. Zarian, who wrote in Armenian, Russian, French, Italian and English, is one of the rare authors in Armenian culture who wrote in almost all literary genres. He wrote extensively on world-famous thinkers and cultural figures as well as about diverse fields of art, including theater, cinema, painting, music and sculpture.

His complicated and conflicting views almost always made him an unaccepted figure to his literary opponents as well as his friends. This is why he was considered at times an author who created unnecessary pandemonium and at times as a radiant and marvelous author.

Zarian's literary work expressed the life, spiritual struggle and devotion of both Armenia and Diaspora Armenians. In a broader sense his work reflected the quest for the free Armenian and free Armenia. Many of his literary pages are of irreplaceable artistic documentary value. They are very modern and sound very contemporary. Equally valuable are the issues and concerns raised in the *Mehian* (1914) and *Partsravank* (1922) as well as *La Tour de Babel* (1925) and the *Armenian Quarterly* (1946), magazines all founded and edited by him.

He described his life as a fire burning in a wind. He lived his life with the ideology that everything is born out of struggle. Zarian was one of the founders of Armenian critical prose. He looked for life when all around him was darkness. He looked for happiness when all around him was agony and anguish. The very core of Zarian's literature is the unveiling of the spiritual richness of the Armenian individual. He was very practical and exalted in his expressions, which were uttered during both painful and epic events of the stormy history of Armenia.

The characters of Zarian are singled out by their intense and defiant personalities, they are not reconciled and do not forgive life's negative aspects, yet at the same time they dream and believe. His characters are not merely concerned with national topics. Zarian often examines pan-human issues, discusses facts related to human beings and nations, and is concerned with liberty and justice.

Zarian's literature chimed with and confirmed the Armenian voice in world culture.